

Quadern de la Cova Negra de Xàtiva

Recorregut pel Paratge Natural Municipal

Quadern de la
Cova Negra
de Xàtiva

Quadern de recorregut

Quadern de recorregut

Edita : Ajuntament de Xàtiva
Regidoria de Medi Ambient

Textos: Fco. Javier Valls Alcayna

Fotografia: Arxiu Ajuntament de Xàtiva
Salvador Argente
Fco. Javier Valls
José Vera

Maquetació i disseny: Disgrup projectes s.l.

ÍNDEX

- Preàmbul
- Presentació
- Itinerari
- Classificació de les sendes
- Suggeriments
- Glossari de termes
- Bibliografia consultada

Preàmbul

En l'Acord de 31 de març de 2006, del Consell de la Generalitat Valenciana (DOGV 04/04/2006, núm. 5.233), es va acordar declarar Paratge Natural Municipal la zona denominada la Cova Negra en el terme municipal de Xàtiva.

A partir d'eixe moment, el Paratge Natural, amb una extensió de 57,182 Ha., passa a estar protegit i regulada qualsevol acció o activitat que es realitze en la seua demarcació i que poguera alterar o posar en perill la conservació de valors ecològics, paisatgístics, científics, culturals i recreatius.

Protecció que també afecta a tots els qui decidisquen recórrer les seues sendes, evitant qualsevol interacció que pugua danyar o alterar l'entorn.

També cal ressaltar la declaració de la Cova Negra, (nom que prové de l'aspecte negrós de les seues parets) com Bé d'Interés Cultural (BIC) pel Reial Decret 2429/1983, de 13 de setembre de 1983. I d'altra banda, el Decret 95/2005 del 20 de maig del Consell de la Generalitat va declarar Bé d'Interés Cultural amb categoria de monument, el Canal de Bellús, a Xàtiva.

Quadern de recorregut

La Cova Negra de Xàtiva se'ns presenta com un paratge únic i irrepetible que hem de preservar i mantindre. Un paratge natural, arrel dels nostres principis com a ciutat i on l'home de Neandertal va deixar constància d'una presència necessària i consistent com a prova que la humanitat ha viscut allí on les característiques del terreny li ho va permetre. La Cova Negra de Xàtiva ens invita a descobrir-la amb tota la seua intensitat, amb tots els seus misteris i amb tota la seua magnitud. Vivim i cuidem aquest espai únic que és de tots i escoltem el soroll dels seus arbres, la seua aigua i el misteri que ompli cada racó del paratge.

ALFONSO RUS TEROL
Alcalde de Xàtiva

Quadern de recorregut

La Cova Negra de Xàtiva se'ns presenta com un paratge únic i irrepelible que hem de preservar i mantindre. Un paratge natural, arrel dels nostres principis com a ciutat i on l'home de Neandertal va deixar constància d'una presència necessària i consistent com a prova que la humanitat ha viscut allí on les característiques del terreny li ho va permetre. La Cova Negra de Xàtiva ens invita a descobrir-la amb tota la seua intensitat, amb tots els seus misteris i amb tota la seua magnitud. Vivim i cuidem aquest espai únic que és de tots i escoltem el soroll dels seus arbres, la seua aigua i el misteri que ompli cada racó del paratge.

YOLANDA SIPAN
Regidora de Medi Ambient

Quadern de recorregut

Presentació

Amb aquesta guia es pretén donar a conèixer la gran riquesa existent en l'entorn pròxim i que a vegades no s'és conscient d'això. Exemple d'eixa riquesa és el Paratge Municipal de la Cova Negra, on es pot trobar una gran diversitat de valors, com ara els ecològics, els paisatgístics, els científics, els culturals i els recreatius. Tots ells quasi a l'abast de la mà, per la seua proximitat. Valors que al llarg d'aquesta guia s'aniran mostrant o detallant.

Igualment es pretén que des dels distints àmbits: educatius, lúdics o esportius, pugui servir d'ajuda o base per a la realització de treballs o simplement una millor comprensió d'aquest el nostre entorn. L'itinerari que es descriu comença en l'entrada nord al Paratge, recorrent part de la senda del "Estret de les Aigües", (tram del riu Albaida que travessa la Serra Grossa entre la Vall d'Albaida i la Costera), passant per la pròpia Cova Negra i la Casa de la Llum i finalitzant en el brollador de Bellús. És evident que també es pot realitzar al revés o començar per la zona intermèdia existent des de la xopada d'Alboi fins a la Casa de la Llum.

Al llarg del recorregut s'anirà comentant, segons la seua seqüencialització espacial, tant aspectes naturals (flora, fauna), com culturals (construccions, edificacions).

I, finalment, el desig que tots puguem gaudir i valorar la riquesa que en el seu conjunt posseeix aquest itinerari.

Fco. Javier Valls Alcayna

Itinerario

Acces Cova Negra

Senda

Entrada al paratge

L'inici del recorregut es pot realitzar des de diversos punts, segons s'accedisca des de la comarca de la Costera o des de la Vall d'Albaida, ja que la senda el travessa de nord a sud. Aquest és el que descrivim a continuació.

A l'entrada del paratge (coordenades: 38° 58' 06" N/0° 29' 44,86" O) ens trobarem amb un pannel indicador, darrere del qual, en la part inferior del pont hi ha una font, així com dos senyals que mostren el camí de la Cova Negra i la Casa de la Llum. Prenent aquestes indicacions podem dir que ja ens trobem caminant per la senda de l'Estret de les Aigües, la qual transita més o menys pròxima al riu Albaida. Aquest corredor natural deu la seua formació a una falla transversal que es va produir durant el Miocè Mitjà (mitjan de l'Era Terciària) i va partir en dos la Serra Grossa.

Com a conseqüència d'això, les aigües de la Vall d'Albaida, que es troben a un nivell superior, a través del riu Albaida, es transvasen a la zona de la Costera. El temps i l'erosió de les aigües s'han encarregat de conformar l'aspecte actual, (tallats, congostos, meandres, penyes...).

Aquest pas va ser utilitzat en èpoques antigues, i era el camí Reial Medieval de Xàtiva a Alacant. Fins i tot hui en dia, com es pot observar en alguns trams de l'altre marge del riu, és utilitzat per la línia fèrria Xàtiva-Alcoi que es va obrir l'any 1904, circulant en alguns trams a través de túnels. Tot això demostra la gran importància que aquesta zona ha tingut i continua tenint en l'actualitat.

Ara que es coneix un poc millor la senda, es pot observar la bellesa paisatgística que ofereix tot l'entorn i continuar caminant en direcció a la Cova Negra. Al llarg d'aquest tram es troben, a la dreta, distintes cavitats, conseqüència de la karstificació dels materials que conformen l'entorn (calcàries massives, arenoses calcàries, dolomies), i de l'acció de l'aigua a través del temps.

Seguint la ruta es poden observar gran quantitat d'arbres, arbustos i plantes, però ací només es mencionaran alguns dels més comuns o representatius.

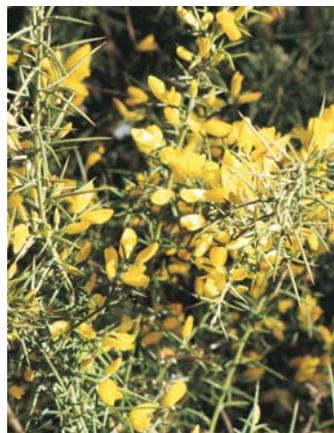
També es podrà trobar, amb prou freqüència, dos tipus de plantes aromàtiques. Una el romer, planta arbustiva aromàtica que pot arribar a mesurar fins a metre i mig, amb floració de color blau clar, rosa o blanquinosa, d'olor agradable, que es pot apreciar refregant -suaument- la planta entre les mans. Sol utilitzar-se en la cuina mediterrània, sobretot per a aromatitzar la "paella"; en cosmètica o en les famoses fregues amb alcohol de romer. Les seues flors són libades per les abelles per a elaborar la coneguda mel de romer, d'efectes balsàmics.

Thymus vulgaris (val: timonet, timó)

Rosmarinus officinalis (val: romer)

Ulex parviflorus (val: argilaga)

No s'ha de confondre amb l'arbust de l'argilaga, ja que de lluny i sense floració té un aspecte un poc semblant i si es toca es pot tindre una sorpresa no molt grata, perquè les seues fulles són dures i espinoses que ens deixaran una desagradable sensació. Les seues flors són d'un intens color groc i solen trobar-se en els mateixos llocs que el romer.

L'altra planta arbustiva és el timó, més xicotet, igualment d'aroma agradable que pot apreciar-se de la mateixa manera que amb el romer. També s'utilitza en cuina, per a potenciar el sabor dels guisats o estofats i per a aromatitzar la carn quan es prepara sola. Les seues flors són de color blanc o rosat i igualment s'utilitza en farmàcia i perfumeria. En infusió, amb una culleradeta de mel, alleuja les infeccions de la gola.

Parant atenció en les pedres que hi ha a un costat i a l'altre del camí, però sobretot a la de la dreta en el sentit de la marxa, apareixen, en algunes d'elles unes taques de distintes grandàries, més o menys arrodonides i amb unes tonalitats groguenques o blanquinoses, són els líquens, que estan formats per la simbiosi d'una alga i un fong.

Xanthoria calcicola

Xanthoria parietina

Si no plou o estan exposats a una gran insolació, perden la humitat i l'aspecte que presenten, és com si estigueren incrustats en la roca. Si es rasca amb l'ungla i es mulla amb saliva, per exemple, s'observa com canvia a una tonalitat verdosa, són les algues que el formen. També es poden trobar, amb tonalitats groguenques, en els troncs dels arbres de les zones d'ombria. Amb aquests líquens (*Xanthoria parietina*), antigament, s'elaborava tint roig, barrejant-lo amb amoníac i deixant-lo reposar durant un temps, però amb alcohol i sosa càustica, la reacció es produeix en pocs segons, encara que cal parar atenció.

En aquestes zones humides, tant en les roques com en els troncs dels arbres, es troben uns unesflors verdoses, com diminuts coixinets, aquestes xicotetes plantes són les molses, que a diferència dels líquens si es poden desprendre amb gran facilitat. Antigament s'utilitzaven per a decorar els betlems, hui en dia, per ser una espècie altament protegida, aquesta pràctica no ha de realitzar-se.

Aqüeducte medieval

Aqüeducte medieval

Aqüeducte medieval

Un altre arbust propi d'aquestes terres i que ací es pot trobar amb relativa freqüència, és el *Pistacia lentiscus* (val: llentiscle), que fàcilment pot arribar als dos metres i fins i tot trobar exemplars de major altura. El fruit es presenta en forma de drupa xicoteta i arrodonida, de color rogenc. Les seues fulles són semblants a les de l'olivera.

Al llarg del camí han anat apareixent unes construccions més o menys arrodonides, un tant deteriorades i que sembla que es comuniquen entre elles. Efectivament es comuniquen i són els respiradors de l'antic canal medieval, d'uns 10 quilòmetres de longitud, format per tubs de ceràmica units entre si i que com ja es va comentar en el preàmbul va ser declarat bé d'interés cultural. Aquest és el canal que durant diversos segles ha portat l'aigua des del brollador de Bellús fins a la població de Xàtiva.

Fa pocs anys es va escometre la construcció d'un altre canal, que transcorre pròxim a aquest, evitant entre altres coses les fuites d'aigua. Són eixes altres construccions més modernes, amb trapes com les dels albellons i que apareixen en distints trams del camí.

Transcorreguts uns 20 o 30 minuts, des que es va començar l'itinerari i en funció de les parades efectuades, s'haurà d'estar arribant a un dels assentaments prehistòrics més importants de la Comunitat Valenciana, la Cova Negra. Aquesta cova, que en realitat és un abric, està formada per dues cavitats, una gran que és la més externa i una altra al fons més xicoteta. Ací va viure, fa més de 46.000 anys, l'home de Neardenthal durant el Paleolític Mitjà, període comprés, aproximadament, del 130.000 al 30.000 aC.

Panoràmica del pont-aqüeducte de l'inici de ruta

La Cova Negra

La Cova Negra

Les investigacions realitzades indueixen que la seua ocupació va ser ocasional, i a més reforçat perquè aquestes societats eren caçadores i nòmades de determinats animals com ara cavalls, cérvols, cabres, etc.

Entre els materials trobats destaquen una punta de llança, un parietal esquerre d'adult i un fragment de mandíbula infantil. Atés que les excavacions van ser discontinües en el temps, aquesta va quedar a mercé d'espolis i deterioraments, per això en els anys 80 es va protegir amb la reixa que a hores d'ara trobem.

Una vegada vista la cova, reprement la senda es passa per unes zones totalment cobertes pel brancatge. També s'observaran distints tipus d'arbres naturalitzats com *Ficus carica* (val: figuera), amb alguns exemplars de grans dimensions, i *Olea europaea* (val: olivera), de dimensions més reduïdes de les que habitualment es veuen en els camps de cultiu. Segons l'època de l'any en què es recórrega la zona, ambdues espècies, poden contemplar-se amb fruits o sense.

Cal destacar especialment el *Pinus halepensis* (val: pi bord), propi d'aquestes latituds i que ací forma part, majoritàriament, dels boscos que hi ha en el paratge, que apareix de forma aïllada o conformant masses forestals més o menys denses.

En pocs minuts, la senda s'obri a un gran espai, i deixa al descobert unes edificacions, conegudes com la Casa de la Llum. En dècades passades albergava una xicoteta central hidroelèctrica, que aprofitava la força de l'aigua procedent del riu Albaida. Per a això es va construir una canalització des de l'assut que hi ha aigües amunt fins a la Casa, per a travessar-la a nivell del sòl, tal com actualment podem observar gràcies a les successives fases de rehabilitació realitzades per l'Ajuntament de Xàtiva. Una vegada dins, la força de la corrent de l'aigua movia la turbina del generador, el qual convertia aquesta força fluvial en corrent elèctric, i a través de la línia elèctrica era transportada fins a la ciutat per al seu consum.

La Casa de la Llum (vista)

La Casa de la Llum (vista)

Una vegada concloua la visita al voltant de la Casa de la Llum es pot aprofitar la zona de picnic i fer un alto per a descansar i menjar alguna cosa, però abans un detall, a la dreta del camí i davant de la zona de recreació hi ha una senda, delimitada per pedres a un costat i a l'altre, que s'endinsa per la vessant de la muntanya i en el qual es poden observar unes marques formades per dues xicotetes traces paral·leles de color blanc i groc, i que també s'hauran vist al llarg de l'itinerari en més d'una ocasió, són les marques del PR-V78, (xicotet recorregut), el manteniment de les quals correspon al CEX (Centre Excursionista de Xàtiva) amb una longitud d'un poc més de 18 quilòmetres i 4 h i 30 min. de duració aproximada.

Entrada PR

Caputxins (Arisarum vulgare)

Marca PR

Reprent la marxa, seguirà veientse romer i timó per totes parts però també es trobarà margalló, una palmera nana que creix en forma de cepellons compactes els fulles de la qual s'utilitzaven per a construir graneres, barrets o utensilis de cistelleria, i els seus cors, parts blanques i blanquinoses, són comestibles, però en l'actualitat és una planta protegida, amb la qual cosa evitarem el seu deterioració.

Una altra planta típica de la zona i que es pot trobar abundantment és el baladre, més coneguda com "**baladre**", amb flors blanques o rosades, però atenció amb els xiquets ja que les seues flors i fulls són tòxiques si es masteguen.

En esta part del recorregut es pot observar amb major freqüència el fenoll, de flors grogues i reunides en forma d'umbrelas. Si es frega entre les mans desprén una certa aroma anisada, motiu pel qual en ocasions s'ha utilitzat com aromatizador.

Chamaerops humilis (val: margalló)

Nerium oleander (val: baladre)

Sedum sedifforme (val: raim de pastor)

Altres dues plantes a destacar són l'ungla de gat, més coneguda com raim de pastor, formada per fulles carneses, comparteix espais amb romerars i timoners. En algunes zones, adobades amb sal i vinagre, solen prendre's com aperitiu. I els cresols que es troben, preferentment, en llocs amb un cert grau d'humitat. També són coneguts com **frailillos o caputxins** per la forma de les seues flors que assemblen al caputxó d'un frare; les seues fulles tenen forma de cor o fletxa i cal parar atenció atés que són un poc tòxiques.

Però, què passa amb els animals?. Fins ara no s'ha dit res d'ells, el normal és que s'amaguen en detectar la presència humana, però entre els arbres i els matolls si escoltem amb deteniment sempre se senten i amb un poc de sort, i si es camina lentament o es deté la marxa, es podran observar algunes: Sargantanes escalfant-se en les pedres, ja que són de sang freda i necessiten posar-se al sol perquè la temperatura del seu cos ascendisca, o també intentant caçar algun insecte. Rèptil que té la capacitat de desprendre's de part de la cua i la seua posterior regeneració. I si el dia és assolellat i sense vent, de segur que apareixen els lepidòpters, és a dir, palometes. Es creu que a finals del terciari ja estaven més o menys definides les famílies que hi ha en l'actualitat.

Pateixen una metamorfosi completa al llarg de tota la seua vida. S'alimenten libant, és a dir, succionant el nèctar de les flors, amb la qual cosa en anar de flor en flor contribueixen a la seua pol·linització.

També es pot trobar alguna libèl·lula amb els seus dos parells d'ales desplegades, moment en què es troben descansant. En aproximar-se lentament, s'apreciarà la xarxa de venes que les formen. Quan se senten amenaçades volen en zig-zag o en vols rasants. La contaminació de les aigües impedeix el desenvolupament de les seues larves i per consegüent la minva del nombre d'aquestes.

Libèl·lula

Papallona

Llagostí

En els pedregars i en les parts més seques i assolellades del recorregut es pot trobar freqüent els conegudíssims llagostí, les potes posteriors dels quals estan molt més desenrotllades i adaptades per poder efectuar els seus espectaculars bots. S'alimenten d'herbes silvestres.

Des que es va deixar la Cova Negra, ha sigut visible un gran pic, que conforme s'aproxima va adquirint unes grans dimensions, es tracta del pic de l'Aventador, una prominent paret rocosa que posseeix unes quantes vies d'escalada. És freqüent veure, sobretot els caps de setmana, grups d'escaladors entrenant.

l'Aventador

Recorreguts quasi dos quilòmetres, des de la Casa de la Llum, s'estarà prop d'una xicoteta caseta que, en el seu interior, alberga el naixement del brollador de Bellús que proporciona l'aigua a la població de Xàtiva.

I a pocs passos més es troba l'assut o presa que reté i embassa l'aigua, punt des del qual es canalitzava en direcció a la Casa de la Llum, per a la producció de l'energia elèctrica.

Si es baixa al llit del riu i amb un poc de paciència, s'observaran alguns peixos, com el barb (*Barbus sp.*), que és comestible, i el nom del qual li ve pels quatre bigots carnosos que li ixen del llavi superior. És omnívor i sol buscar l'aliment remouent les pedres amb el seu morro.

Des d'aquest punt, si s'observa el curs del riu aigües avall, destaquen els abundants canyars presents en tot el trajecte, típics de les riberes dels rius i que serveix de refugi per a una gran varietat d'animals com a ànecs, agrons, etc., entre altres.

Ludwigia grandiflora

Vista vegetació fluvial

I si s'observa aigües amunt, es pot veure l'abundant vegetació aquàtica que apareix en aquestes tranquil·les aigües, com a exemple destacat tenim la *Ludwigia grandiflora*, arrelada davall l'aigua i amb una part aèria, que és la que veiem. És una planta exòtica provinent de Centre Amèrica i amb gran capacitat de colonització actualment aquesta planta està inclosa en el catàleg d'espècies exòtiques invasores de la Comunitat Valenciana.

Si es mira la vessant de la muntanya que hi ha a la dreta del camí, s'aprecien dos abrics o refugis, un dels quals té una reixa, és la Cova de la Petxina, on també es van trobar algunes restes arqueològiques.

I seguint la senda uns metres més, s'arriba al final del recorregut i a l'entrada del Paratge per la part de Bellús. Entrada natural per als qui s'aproximen des del sud.

Eixida del paratge

Abrics naturals

Classificació de les sendes

Al llarg del camí han anat apareixent una sèrie de marques pintades amb colors blanc i verd o blanc i groc. Aquests senyals indiquen per on s'ha de seguir una determinada senda i responen a un codi internacional. Les sendes es classifiquen, principalment, en tres tipus, depenent de la seua longitud: Senda Local (SL), Xicotet Recorregut (PR) i Gran Recorregut (GR), anomenats, comunament, per les seues inicials.

Els GR són les sendes de longituds superiors als 50 quilòmetres, s'identifiquen mitjançant marques blanques i roges. Poden unir-se entre ells i formar una xarxa entre uns quants països, com ocorre amb la senda europea

Els PR són sendes amb una longitud inferior als 50 quilòmetres i la majoria solen recórrer-se en una jornada.

Els SL són sendes amb una longitud inferior a 10 quilòmetres, sendes que solen coincidir amb valors culturals, paisatgístics, naturals.es.

Presentades d'aquesta manera indiquen que la direcció és correcta, però també segueixen un patró per a indicar si cal girar o si la direcció o camí que es va a prendre no és el correcte. Els tres tipus de sendes utilitzen la mateixa representació gràfica, només canviarà el color, segons corresponga a un senda o a un altre.

Vista panoràmica del paratge

Suggeriments

Respecte per tots els animals i plantes que es troben pel recorregut ja que estem d'invitats en el seu llar.

Evitar eixir de les sendes i camins marcats ja que es pot erosionar o destruir part de l'ecosistema i fins i tot perdre's.

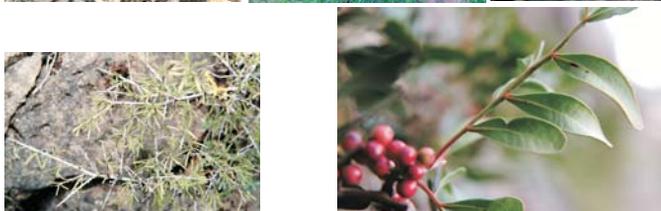
Per a gaudir d'un bon passeig per la naturalesa caldrà tindre en compte un xicotet detall, que podrà variar en funció de l'època de l'any en què ens trobem:

- La roba haurà de ser còmoda i solta, d'acord amb l'època en què es realitze.
- Gorra o barret i crema protectora, sobretot en èpoques estivals.
- Impermeable, que convindrà portar-lo sempre.
- Calçat adequat per al terreny per on es camine (botes de muntanya, sabatilles d'esport). Però no estrenades el mateix dia que s'ix, poden haver-hi sorpreses desagradables.
- Aigua i algun suc.

Un poc de menjar, en funció de l'hora que s'efectue i de la duració prevista i no oblidar els residus que podem generar, sobretot llaunes o botelles, ja que a més de contaminar el medi ambient, poden provocar un incendi. És aconsellable, si es té, una càmera fotogràfica, prismàtics. Un xicoteta farmaciola per a possibles cures (raspadures, xicotets talls,...).

Galeria d'Imatges

Quadern de recorregut

Glossari de termes

Drupa: Fruit carnós l'endocarpi del qual forma un os (cirera, pruna,...).

Falla: (Geologia): Ruptura d'un estat rocós a causa d'un esforç, en la qual es pot observar un desplaçament. Trencament que els moviments geològics han produït en un terreny. **Karstificació:** Procés químic de dissolució de les roques calcàries en presència d'aigua i diòxid de carboni.

Lepidòpter: Diu-se d'insectes que tenen boca xupadora constituïda per una trompa que s'enrotlla en espiral i quatre ales cobertes d'escatetes imbricades. Té metamorfosi completa i en l'estat de larva reben el nom d'eruga. Les seues nimfes són crisàlides, moltes de les quals passen aquesta fase del seu desenvolupament dins d'un capoll, com el cuc de seda.

Libar: Acció de xuplar suaument el suc d'una cosa.

Metamorfosi: (Biologia): Transformació important del cos i de la forma de vida, experimentada per certs vertebrats, com els amfibis, i certs insectes en el transcurs del seu desenvolupament, que es manifesta no sols en la variació de forma sinó també en les funcions i en el gènere de vida.

Neardenthal: L'home de Neardenthal (*homo sapiens neanderthalensis*) va viure en el paleolític mitjà. Va poblar, entre altres zones, el llevant. Va ser recolector i caçador i nòmada estacional, cuidava el foc, soterrava els morts i vivia temporades en les cavernes. La seua cavitat cranial era equivalent a la de l'home de Cromanyó. Es va extingir fa uns 30.000 anys. Construïa armes i trampes senzilles. Trobem restes a la Cova Negra de Xàtiva i a la Cova de la Petxina, a Bellús, entre altres llocs. **Omnívor:** Animal que s'alimenta de carn i vegetals.

Paleolític Mitjà: És el primer període històric caracteritzat per la invenció i el desenvolupament de la indústria lítica (pedra tallada). Més concretament és en el Paleolític Mitjà, període de temps comprés entre el Paleolític Inferior i el Superior, on té presència l'home de Neardenthal. Aquest període va oscil·lar, aproximadament, entre el 130.000 i 30.000 anys aC.

Pol·linització: Transport del pol·len des dels estams fins a l'estigma d'una flor de la mateixa espècie, a fi d'efectuar la fecundació.

Simbiosi: Associació d'animals o vegetals de diferents espècies, en què ambdós trauen profit de la vida en comú.

Bibliografia consultada

Bibliografia consultada

Guía de las flores silvestres de la Comunidad Valenciana. Mestral, 1988. Insectos y arácnidos.

Blume SA, 1990.

Guía de la Naturaleza de la Comunidad Valenciana. Levante el Mercantil Valenciano, 1989.

Xàtiva historia breve. Quatre fulles SL, 2004

Historia de Xàtiva. Universitat de València, Facultat de Geografia e Historia, 2006.

Historia del pueblo valenciano. Levante el Mercantil Valenciano, 1988.

La gran Historia de la Comunidad Valenciana. Levante el Mercantil Valenciano, 1989.

Historia de España. Océano-Instituto Gallach, 1994.

Diccionario general de la Lengua Española. RBA- Larousse, 2000.

DIRECCIONS

<http://herbarivirtual.uib.es/>

<http://www.hoseito.com/FLORES%20SILVESTRES/agenero%20sin.htm>

<http://bdb.cth.gva.es/>